

VERONIKA BELIAEVA-SACZUK

## ETNOLOGIA NA USŁUGACH PAŃSTWA I IDEOLOGII Przykład ZSRR

Etnologia w państwie wieloetnicznym zazwyczaj odgrywa ważną, a może nawet kluczową rolę. W zależności od wizji, ustroju i ideologii państwa, przy pomocy naukowców lub tylko „pod płaszczykiem” etnologii, tworzy się polityka wobec różnych etnosów zamieszkujących wybrany kraj. Te procesy nasiliły się zwłaszcza w XX w. i po dzień dzisiejszy możemy je obserwować w takich państwach wieloetnicznych, jak Chiny, Indie, Stany Zjednoczone Ameryki etc. Chciałabym jednak skupić się na Rosji, która w XX w. przeżyła kilka drastycznych zmian ustrojowych, podczas których ważną rolę odgrywała polityka etniczna. Zmiany te zaważyły na sytuacji politycznej oraz gospodarczej prawie całego świata. W Rosji można do dziś obserwować procesy etniczne, które nastąpiły po rozpadzie ZSRR – przebudzenie poczucia etniczności, odrodzenie (często odtwarzanie) tradycyjnej kultury, pojawienie się ruchów nacjonalistycznych oraz separatystycznych.

Obecnie wiodący etnolodzy rosyjscy, np. Walerij Tiszkow, zwracają uwagę na fakt wieloetniczności czy multikulturalizmu występującego w Rosji od początku państwowości rosyjskiej (Тишков, s. 246–253). Podkreśla się, że już Ruś Kijowska, od której tradycyjnie w historiografii rosyjskiej wywodzi się państwowość Rosji, była niejednorodna pod względem etnicznym – oprócz plemion słowiańskich, tereny Rusi zamieszkiwały plemiona bałtyckie i ugrofińskie. Po rozpadzie Rusi Kijowskiej na księstwa ruskie, niektóre z nich – np. Księstwo Nowogrodzkie czy Pskowskie – handlowały z sąsiednimi plemionami niesłowiańskimi czy obejmowały kontrolą tereny, na których owe plemiona zamieszkiwały. Podbite ludy były chrystianizowane, ale nie była wśród nich prowadzona akulturacja. Dobrym przykładem mogą być Karelowie, których tereny zamieszkania od XII w. stają się częścią Republiki Nowogrodzkiej, a od 1478 r. częścią scentralizowanego Państwa Rosyjskiego (Народы России, s. 186). Mimo tak długiego okresu przynależności do Rosji, Karelowie mieszkający w jej granicach do dziś zachowali własny język, pewne tradycje

oraz tożsamość, natomiast Karelowie, zamieszkujący tereny Finlandii, zostali praktycznie całkowicie zasymilowani przez Finów.

Historia Rosji jako państwa/imperium wieloetnicznego zaczyna się jednak dopiero po wzmocnieniu się Księstwa Moskiewskiego i scentralizowaniu władzy, co miało miejsce w drugiej połowie XV w. i na początku XVI w. Kluczowym momentem w tworzeniu Rosji jako państwa wieloetnicznego był podbój w 1552 r. Kazania – stolicy Chanatu Kazańskiego, jednego ze spadkobierców Złotej Ordy – przez Iwana Groźnego. Na terytorium Chanatu zamieszkiwały liczne ludy nadwołżańskie pochodzenia ugrofińskiego oraz Tatarzy i Baszkirowie – ludy tureckie. Wraz z nimi w Rosji pojawili się poddani należący do innego kręgu kulturowego i wyznający inną religię światową – islam. W następnych stuleciach do Rosji zostały przyłączone takie regiony, jak Syberia, Kaukaz, Azja Środkowa oraz Daleki Wschód, zamieszkały przez różne etnosy odmienne kulturowo od Rosjan i od siebie nawzajem. Od samego początku przyłączania regionów nie było prowadzonej polityki wzmocnionej asymilacji oraz masowego przesiedlania i przemieszania różnych ludów (takie działania mają miejsce dopiero w XX w., w okresie rządów Stalina), dlatego do 1917 r. na terenie Rosji nie dochodziło do drastycznych zmian w składzie etnicznym poszczególnych regionów. Migracja i osadnictwo jednej grupy etnicznej na obszarze nie tradycyjnym dla jej miejsca zamieszkania przed rewolucją październikową, przeważnie miały znaczenie ekonomiczne oraz polityczne, np. osadnictwo chłopów rosyjskich na terenie Syberii i Dalekiego Wschodu w celu rozwijania rolnictwa i zajmowania pustych terenów, do których rościły sobie prawo Chiny.

Władza Imperium Rosyjskiego już pod koniec XVIII w. zaczyna zwracać uwagę na politykę etniczną. Przy dużej różnorodności etnicznej i kulturowej potrzebna była koncepcja spajająca wszystkie ludy mieszkające w Rosji. Postawiono na dwa aspekty, w pewien sposób ze sobą powiązane – tożsamość mieszkańców państwa miała być oparta na poddaństwie carowi oraz na prawosławiu. Car, jako pomazaniec boży, dobry i sprawiedliwy ojciec wszystkich mieszkańców kraju, miał być podstawą tożsamości nie tylko etnicznych Rosjan, ale wszystkich swoich poddanych. Prawosławia z kolei użyto jako narzędzia, które miało łączyć wszystkie ludy rosyjskie. Problem polegał na tym, że część etnosów zamieszkujących przyłączone terytoria wyznawało inne religie – islam i buddyzm. Chociaż chrystianizacja była prowadzona wśród wszystkich ludów, jednak religie światowe zostały przez władzę rosyjską oficjalnie uznane – w 1741 r. cesarzowa Elżbieta uznała buddyzm za jedną z religii Rosji, zaś w 1788 r. Katarzyna II powołała pierwszą oficjalną organizację muzułmanów na terenie Rosji – Orenburską Duchową Radę Muzułmanów. Pomimo oficjalnego uznania innych niż prawosławie religii, były one jednak kontrolowane

przez władzę. Przywódca wszystkich muzułmanów Rosji – mufti – miał być zatwierdzany osobiście przez cesarza. Mogły one mieć tylko określoną liczbę świątyń i duchownych oraz posiadały zakaz zapraszania duchowieństwa spoza Imperium Rosyjskiego. Wszystkie te działania miały zatrzymywać rozwój i ekspansję innych religii, a także chronić nieprawosławnych poddanych Rosji od wpływów zewnętrznych – z państw islamskich oraz buddyjskich i dzięki temu powstrzymać ewentualne ruchy separatystyczne. Jednak w przypadku wierzeń przedchrześcijańskich (pogańskich) wśród ludności ugrofińskiej oraz szamanistycznych wśród ludów Syberii i Dalekiego Wschodu, stosowane były metody represyjne i bezwzględne wyparcie tych wierzeń przez prawosławie.

Po rewolucji październikowej w 1917 roku dla Rosji i wszystkich mieszkających na jej terenie ludzi zaczął się nowy etap historyczny. Po okresie wojny domowej pomiędzy „czerwonymi” i „białymi” na początku lat dwudziestych XX w. nastąpił pewien rozwój społeczno-kulturowy i ekonomiczny rosyjskich chłopów oraz rdzennych ludów wszystkich regionów byłego Imperium Rosyjskiego. Znaczne zmiany zaszły zwłaszcza wśród rdzennej ludności Syberii, w Rosji carskiej nazywanej *inorodcami* (obcoplemieńcami), uważanej za najbardziej zacofaną cywilizacyjnie i kulturowo, przez co miała znacznie mniejsze prawa niż inne ludy Rosji. Jest to jeden przykład z wielu zmian pozytywnych dla mniejszości etnicznych Rosji, których na początkowym etapie dokonała władza radziecka. W latach dwudziestych powstawały narodowe republiki i obwody autonomiczne, naukowcy radzieccy stwarzali systemy pisma dla niepiśmiennych ludów, języki ludów rdzennych w republikach i obwodach autonomicznych uznawano za języki urzędowe na równi z językiem rosyjskim, rozwijano tradycyjną gospodarkę etc. Niestety proces ten został zahamowany, a następnie odwrócony wraz z objęciem władzy przez Stalina, jednak jeszcze na początku lat dwudziestych starano się przywrócić „dziejową sprawiedliwość” wszystkim ludom, które w czasach caratu były traktowane znacznie gorzej niż napływowa ludność rosyjska.

Polityka etniczna w ZSRR uległa diametralnej zmianie w momencie objęcia władzy przez Józefa Stalina. Mimo tego, że oficjalnie mówi się o równości wszystkich ludów, rozwoju, wolności i szczęściu wszystkich obywateli ZSRR – okres stalinowski to czas konsekwentnego niszczenia wszystkich tradycyjnych kultur na obszarze Związku Radzieckiego (w tym też kultury rosyjskiej) w ekonomicznych, obyczajowych oraz religijnych aspektach. Propaganda stalinowska chętnie pokazywała radosnych ludzi różnych narodowości, którzy są szczęśliwi w ZSRR, gdzie wszyscy są równi, mówią we własnych językach, gdzie nie ma zjawiska rasizmu etc. Najlepszym przykładem tego są

filmy radzieckie z lat trzydziestych oraz czterdziestych XX w. W większości filmów z tego okresu pojawiają się przedstawiciele różnych etnosów (zawsze w tradycyjnych strojach) jako statyści, przechodnie etc., co miało ukazywać różnorodność etniczną ZSRR. Ciekawostką jest fakt, iż przede wszystkim przedstawiciele etnosów pojawiających się w filmach to rdzenni mieszkańcy Kaukazu, co niewątpliwie było ukłonem w stronę Stalina<sup>1</sup>. Najciekawszymi filmami związanymi z propagandą równości etnicznej w ZSRR, pochodzącymi z omawianego okresu, są *Cyrk* z 1936 r., w reżyserii Grigorija Aleksandrowa, oraz *Świniarka i pastuch* z 1941 r., w reżyserii Iwana Pyrjewa. *Świniarka i pastuch* jest historią miłości Rosjanki z północy Rosji, która pracuje w kołchozie jako świniarka i Dagestańczyka – pasterza owiec. Będąc przodownikami pracy spotykają się w Moskwie na Wystawie Osiągnięć Gospodarki Narodowej ZSRR. Pomimo dalekiej odległości oraz pewnych nieporozumień wynikających z różnic kulturowych, na koniec filmu para bierze ślub.

W filmie *Cyrk* główną bohaterką jest artystka cyrkowa ze Stanów Zjednoczonych, grana przez Lubow Orłową – ulubioną aktorkę Stalina. Film rozpoczyna się ucieczką bohaterki z USA, ponieważ sama należąc do rasy białej ma czarne dziecko. Poznaje ona niemieckiego artystę, który początkowo udziela jej pomocy, ale uzależnia ją od siebie, strasząc wyjawieniem jej tajemnicy w razie nieposłuszeństwa. Po przyjeździe do ZSRR, artystka zakochuje się z wzajemnością w radzieckim artyście, ale cały czas boi się przyznać do faktu posiadania czarnego dziecka. W ostatniej scenie filmu prawda wychodzi na jaw, jednak okazuje się, że ludziom radzieckim jest wszystko jedno, jaki kolor skóry ma dziecko. W scenie końcowej filmu maluch jest przekazywany po kolei w ręce przedstawicieli różnych narodowości, wśród których pojawiają się przedstawiciele najważniejszych etnosów Kraju Rad – Rosjan, Ukraińców, Kazachów, Gruzinów oraz Żydów. Każdy z nich śpiewa dziecku kołysankę w swoim własnym języku. Scena ta miała zapewne pokazywać, że w ZSRR nie istnieje nienawiść na tle rasowym, a każdy naród podtrzymuje własną kulturę i nie jest dyskryminowany. Ciekawostką jest fakt, że pod koniec lat czterdziestych, zwrotka śpiewana w jidysz została z filmu usunięta – przywrócono ją dopiero po śmierci Stalina. Ten fakt pokazuje, jak manipulowano świadomością etniczną obywateli radzieckich w zależności od zmieniającej się sytuacji politycznej (koniec lat czterdziestych XX w. to początek tak zwanej „sprawy lekarzy”, która była skierowana w najbardziej znanych radzieckich lekarzy pochodzenia żydowskiego).

---

<sup>1</sup> Stalin osobiście oglądał każdy nowy film, który miał się pokazać na ekranach ZSRR – od jego decyzji zależał nie tylko dalszy los filmu, ale także jego reżysera.

W Związku Radzieckim pojęcia „wielokulturowości” i „bratniej przyjaźni narodów” stają się hasłami kluczowymi nie tylko dla wewnętrznej polityki etnicznej. Hasła te stają się jedną z wizytówek ZSRR, zwłaszcza już po śmierci Stalina. Związek Radziecki nie tylko nie dyskryminuje oraz wspiera własne etnosy, ale również pomaga innym narodom w walce przeciwko kolonializmowi, dyskryminacji rasowej, wspomaga budowę własnej państwowości, gospodarki etc. Warto jednak zwrócić uwagę, że wielokulturowość radziecka w praktyce jawiła się jako jedna zunifikowana kultura, która obecnie jest często nazywana kulturą radziecką, z folklorystycznymi dodatkami w rodzaju tradycyjnych strojów, tańców, wzornictwa – wszystkich tych elementów, które nie mają jakiegoś zabarwienia ideologicznego i nie są mocno związane z kulturą tradycyjną wybranego ludu, w poszczególnych regionach czy autonomiach. Człowiek radziecki musiał mieć podobną kulturę i wykazywać się patriotyzmem radzieckim, a nie lokalnym – tym bardziej, jeśli był on związany z jakąś narodową jednostką administracyjną. Jeszcze w osiemdziesiątych latach XX w., tuż przed rozpadem ZSRR, można zaobserwować tego typu model kulturowy, który był w tym okresie bardzo rozpowszechniony. W tworzeniu kultury radzieckiej – zunifikowanej, ale „wielokulturowej” – zaczynając od dwudziestych lat XX w. uczestniczyli również radzieccy etnografowie.

Ideologia ZSRR – najbardziej uwidoczniła w czasie rządów Stalina – zakładała, że wszystkie sfery życia człowieka mają być podporządkowane i kontrolowane przez władzę. Nauka, jako jedna z najważniejszych dziedzin życia człowieka, mająca regulować i ułatwiać jego istnienie w świecie, w państwie totalitarnym również podlega ścisłej kontroli, przez co staje się narzędziem w rękach władz. Etnografia/etnologia w Związku Radzieckim, jako państwie wielonarodowym, była nauką, która wyjaśniała „wielką rolę” narodu rosyjskiego w budowaniu państwa socjalistycznego oraz udział w tym dziele innych „bratnich” narodów i ludów, zamieszkujących ZSRR. W praktyce etnologia była często używana do uzasadnienia represji wobec całych ludów, uczestniczyła w walce antyreligijnej, odcinała ludzi od własnej kultury, tworzyła nową obrzędowość radziecką etc. W dalszej części przedstawię pięć przykładów wykorzystania etnologii jako narzędzia tworzenia nowej ideologii państwowej, uzasadniania pewnych działań władzy, represji etc.

### **Ubóstwienie przywódców państwowych**

W religioznawstwie ostatniego okresu została szeroko przyjęta koncepcja ideologii komunistycznej czy komunizmu radzieckiego jako rodzaju quasi-reli-

gii<sup>2</sup>. Od samego początku istnienia ZSRR, władza (także przy pomocy folklorystów oraz etnografów) próbowała stworzyć obraz przywódców państwowych jako nadludzi, bohaterów kulturowych czy wręcz istoty boskie. Tradycja takiego podejścia do władz wywodzi się jeszcze z Imperium Rosyjskiego, w którym cesarz była osobą namaszczoną przez Boga. Pierwszą postacią władcy rosyjskiego, który do dziś funkcjonuje w świadomości ludzi jako bohater kulturowy, był Piotr I. Po dzień dzisiejszy w północno-zachodnim regionie Rosji (Karelia, obwód archangielski), gdzie Piotr I często bywał, znane są opowieści o tym, jak cesarz własnymi rękami budował cerkwie, domy, chrzczył dzieci zwykłych chłopów, lubił z nimi przebywać, pić, jeść, o tym, jak karał możnowładców, którzy niesprawiedliwie traktowali swoich chłopów, zakładał miasta, osady etc. (Криничная, Пулькин 1988; Иванова 1986, s. 170–187; Райкова 1993). Lenina już za życia kreowano na podobną postać – był to według propagandy państwowej człowiek skromny, zawsze otwarty na zwykłych ludzi, od samego dzieciństwa posiadający takie cechy jak odwaga, prawdomówność i umiłowanie sprawiedliwości. W ZSRR od samego dzieciństwa zaczynała się indoktrynacja i ukazywanie postaci Lenina jako bohatera kulturowego – znany pisarz radziecki Michaił Zoszczenko w 1940 roku napisał dla przedszkolaków książkę „Opowiadania o Leninie”, która do czasu rozpadu Związku Radzieckiego była obowiązkową lekturą w podstawówce. Dla starszych dzieci oraz dorosłych istniała masa książek opowiadających o życiu Lenina, które miały jeszcze bardziej wzmacniać pozytywny wizerunek Wodza.

Ciekawym narzędziem propagandy stał się folklor. W latach trzydziestych XX w. na wielką skalę prowadzone były badania folklorystyczne, które miały zbierać pieśni, wiersze, bajki, legendy o Leninie, Stalinie, Kraju Rad, Partii etc. Folklor był odpowiednim materiałem dla ukazania różnorodności i równouprawnienia wszystkich ludów w okresie panowania ideologii komunistycznej na obszarze ZSRR, w dodatku badania miały z góry udowadniać, że wolni ludzie radzieccy dalej tworzą, a ich twórczość pokazuje najważniejsze dla nich wartości. W 1937 roku ukazał się zbiór folkloru ludów ZSRR pod tytułem *Twórczość ludów ZSRR*, który był poświęcony dwudziestoleciu rewolucji październikowej. Książka zawiera prawie 600 stron folkloru zbieranego w ciągu dwóch lat przez pisarzy, folklorystów, etnografów, dziennikarzy etc. We wstępie opracowania redakcja od razu zastrzega, iż niestety nie udało się zamieścić całego materiału, dlatego w książce można znaleźć tylko najlepsze

---

<sup>2</sup> Nie będę tutaj głębiej tłumaczyć koncepcji komunizmu radzieckiego jako *quasi-religii* – odsyłam do takich prac napisanych po polsku jak: R. Imos, *Wiara człowieka radzieckiego* (Kraków 2007) oraz M. Kula, *Religiopodobny komunizm* (Kraków 2003).

przykłady. W zbiorze znajdują się utwory 35 ludów zamieszkujących ZSRR. Oprócz folkloru tytułowych ludów związkowych republik ZSRR, których liczba w 1937 roku wynosiła 10, przedstawiono też folklor ludów Kaukazu (najwięcej liczebnie – 11 ludów – co można zinterpretować jako ukłon w stronę Stalina), europejskiej części Rosyjskiej Republiki radzieckiej, Syberii i Dalekiego Wschodu oraz Azji Środkowej.

W latach trzydziestych XX w. wśród zwykłej ludności ZSRR folklor o Leninie, Stalinie i władzy radzieckiej oczywiście istniał, ale nie w takiej formie, w jakiej przedstawiony jest w omawianym zbiorze. Propaganda radziecka nie przyniosła jeszcze tylu owoców jak w pokoleniu następnym, które było już od dziecka indoktrynowane. Tylko strach przed represjami nie pozwalał opowiadać złośliwych żartów o władzy otwarcie. Warto zwrócić uwagę, że twórczość ludowa ze zbioru jest owocem pracy pisarzy oraz etnografów, którzy wiedzieli, jakie gatunki folkloru są najbardziej rozpowszechnione wśród poszczególnych ludów i sami pisali poszczególne utwory.

W większości przypadków folklor przedstawiony w *Twórczości ludów ZSRR* był dziełem tak zwanych ludów „niepiśmiennych” lub piśmiennych tylko w niewielkim stopniu, czyli tych, które nie posiadały przed 1917 r. własnego pisma lub posługiwały się „obcym” alfabetem – staromongolskim lub arabskim. Oznaczało to, że rozwojem cywilizacyjnym znacznie odbiegali od Rosjan, chociaż chłopcy rosyjscy również przedstawiani byli jako lud zacofany. Jednak to z narodu rosyjskiego, według propagandy państwowej, wywodzili się ideolodzy i działacze rewolucyjni i komunistyczni. Przedstawiciele każdego innego mniejszego ludu na terenie ZSRR mieli być ludźmi radzieckimi, budującymi nowy ład społeczny, ale posiadającymi własną bogatą tradycję kulturową, którą mogli teraz spokojnie przedstawiać bratnim narodom – „równym wśród równych”. We wstępie do *Twórczości ludów ZSRR* czytamy: „Wielobarwna jest złota księga twórczości ludowej, tak jak wielobarwny jest wielonarodowy piękny nasz kraj. Twórczość ludu rodziła się w pracy i w walce. [...] Lud zawsze tworzy. Lud śpiewał, mówił nawet w tych mrocznych epokach, kiedy pod śmiercionośnym wzrokiem reakcji zamierało całe życie, kiedy kraj stawał się podobny do cmentarza, kiedy w makabrycznej ciszy słyhać było tylko szczucie kapitalistycznych i ziemiańskich psiarzy. [...] Na dalekie wieki minione lud prznosił swoje marzenia o lepszym sprawiedliwszym życiu, o wolności. [...] Wielka rewolucja socjalistyczna otworzyła wszystkie źródła twórczości ludowej. Po raz pierwszy wszystkie ludy ZSRR zaczęły śpiewać głośno, wolno, z całej swojej mocy i uskrzydłonej zwycięstwami duszy. [...] Na tym właśnie polega istota leninowsko-stalinowskiej polityki narodowej bolszewizmu – na połączeniu treści internacjonalistycznej, socjalistycznej z narodową formą” (*Twórczość narodów SSSR*, s. 5–9).

Wśród wszystkich ludów ZSRR w trzydziestych latach XX w. można zaobserwować próby wprowadzenia postaci Lenina oraz Stalina jako bohaterów kulturowych do folkloru i świadomości ludzi, ale tylko wśród ludów syberyjskich – wyznających tradycyjnie jakąś formę wierzeń szamanistycznych. Istniały próby przedstawienia przywódców komunistycznych jako istoty boskie. Do tego celu, przez etnografów oraz folklorystów, a najczęściej przez działaczy partyjnych, którzy użyli etnografii jako narzędzia propagandy, zostały stworzone nowe mity, które miały oparcie w miejscowej mitologii szamanistycznej. Przykładem mogą być takie bajki jak chantyjska *Stalin patrzy na północ*, nanajska *Słońce ludu* o Stalinie i Leninie, czukocka *Słońce* o władzy radzieckiej, ewenkijska *Jak dwa potężne orły przyleciały do Ewenków* o Leninie i Stalinie, które zostały przetłumaczone między innymi na język polski i wydrukowane w zbiorze *Bajki ludów północy* (Warszawa 1954)<sup>3</sup>. W *Twórczości ludów ZSRR* pojawiają się również podobne utwory – ewenkijska pieśń *Za górami rozjaśniało się*, w której Lenin jest przedstawiony jako słońce, a partia jako jego promienie, czy ewenkijska bajka *Teraz w tajdze jest jasno*. Ta ostatnia opowiada o Ewenku, który za trzy ruble obiecywane przez kupców postanawia zabić Lenina. Gdy jednak go zobaczył, nie był w stanie wycelować w niego swojej broni. Gdy po raz kolejny składał się do strzału, zwierzęta przemawiają, aby „lepiej je zabił, niż Włodzimierza”. W końcu Lenin pojawia się, zaczyna rozmawiać z Ewenkiem, który czuje skruchę i zaczyna rozumieć jego dokonania. Po 10 latach w tajdze już jest władza radziecka i ten sam Ewenk spotyka jej przedstawicieli. Ci opowiadają mu o Leninie. Ewenk mówi, że Lenin mieszkał w tajdze i że on go widział, ale w odpowiedzi usłyszał, że Lenina nigdy tu nie było (Творчество народов СССР, s. 46–51).

We wszystkich tych bajkach Lenin i Stalin pojawiają się jako najważniejsze bóstwa w panteonie szamanizmu syberyjskiego – słońce lub orzeł (który często występuje na Syberii jako demiurg, pierwszy szaman etc.) lub jako istota boska, gospodarz sakralny, którego nie można zabić. Chociaż często wydaje się nam, że w czasach obecnych nie może się zdarzyć manipulacja na taką skalę, warto pamiętać, że propaganda i indoktrynacja potrafi skutecznie „zarazić” całe społeczeństwa – zwłaszcza jeśli w tym procesie uczestniczy nauka.

Jako podsumowanie tego podrozdziału chciałabym przedstawić sytuację, która miała miejsce trochę ponad 25 lat temu, a przytrafiła się mnie samej, kiedy uczęszczałam do szkoły podstawowej w Leningradzie. Na przerwie nauczycielka powinna być zawsze obecna na korytarzu i pilnować dzieci. Musiała jednak pilnie odejść i dzieci zaczęły rozrabiać. Jedna z dziewczynek

---

<sup>3</sup> Ta książka została wydana ponownie w 1986 r., ale już bez bajek o Leninie i Stalinie.

z oburzeniem stwierdziła, że nauczycielka z pewnością się o tym dowie i dzieci spotka kara. Gdy spytałam ją czy ona chce poskarżyć się nauczycielce, dziewczynka odparła, że to Lenin wszystko jej powie. Ze zdumieniem spytałam, jak to robi, skoro zmarł dawno temu. Dziewczynka odparła, że on jest zawsze żywy, wszystkich pilnuje i wszystko widzi. Tworzenie z polityka bohatera kulturowego, człowieka, który ma wsparcie sił nadnaturalnych, czy wręcz istoty boskiej jest niezwykle niebezpieczne, ponieważ odbiera ludziom możliwość trafnej oceny działalności tego polityka, może nawet stać się narzędziem represji wobec niepokornych. Niestety, w wielu państwach świata nadal możemy obserwować takie sytuacje.

### Tworzenie nowej obrzędowości – obrzędy radzieckie

Prawie od samego rozpadu Imperium Rosyjskiego zaczęła się walka z religią, która nasiliła się zwłaszcza od końca lat dwudziestych XX w. Każda religia w ZSRR (głównie prawosławie), była konkurentką nowej ideologii komunistycznej, która miała tworzyć podwaliny nowej tożsamości obywateli ZSRR. W latach trzydziestych XX w. następuje nie tylko prześladowanie duchowieństwa i zamykanie oraz niszczenia obiektów sakralnych wszystkich religii, ale także próby niszczenia obrzędowości. W przypadku świąt kościelnych istniała możliwość zastępowania ich nowymi świętami – rocznicą rewolucji październikowej, Świętem Pracy, Międzynarodowym Dniem Kobiet, urodzinami Lenina, a po II wojnie światowej – Dniem Zwycięstwa. Sprawa była trudniejsza w przypadku obrzędów rodzinnych – jak narodziny dziecka czy wprowadzenie go do społeczności, ślub czy pogrzeb. Od samego początku zmian obrzędowości w ZSRR w procesie tym brali udział etnografowie. Ciekawym przykładem takiej działalności jest pozycja *Tradycyjne i nowe obrzędy w życiu ludów ZSRR*, wydana w 1981 r. przez Akademię Nauk ZSRR, Instytut Etnografii. Można tam znaleźć artykuły znanych etnografów radzieckich na temat zmian w obrzędowości, potępienia starych religijnych obrzędów etc. Bezspornie najciekawszą częścią tej pozycji jest aneks, który zawiera wskazówki prowadzenia świeckich obrzędów socjalistycznych. Można tu znaleźć wskazówki, jak prowadzić obrzędy rodzinne, np. wesele, święto narodzin dziecka czy pogrzeb. Oprócz scenariuszy samych obrzędów, opisane są również dokładniejsze szczegóły, takie jak strój prowadzącego obrzędy, podane przykłady pieśni, wiersze, których można użyć w czasie uroczystości etc. Na koniec został opisany zupełnie nowy obrzęd radziecki – „wyświęcenie na pracownika rolnictwa”. Cały aneks został stworzony przez etnografów oraz pracowników domów kultury.

Chciałabym na jednym konkretnym przykładzie pokazać zmianę obrzędowości tradycyjnej na nową – radziecką. Skupię się na pogrzebie, ponieważ ten obrzęd ma znaczenia zarówno rodzinne, jak i państwowe – w przypadku pogrzebów działaczy politycznych czy innych zasłużonych ludzi ZSRR. Od samego początku tworzenia ideologii komunistycznej odrzucała ona życie pozagrobowe, jednak uważano, że człowiek nie znika po śmierci, a zostaje w pamięci towarzyszy. W wyniku rewolucji październikowej państwo zostało oddzielone od Kościoła, a w konstytucji gwarantowano obywatelom zarówno swobodę sprawowania kultu religijnego, jak i swobodę antyreligijnej propagandy (Przebinda, s. 73–75). Oczywiście żadnego wyboru tak naprawdę nie było – ruszyła kompania antyreligijna. W tym czasie dla zmarłych bolszewików nie można było stosować pochówku cerkiewnego. Zaczęto tworzyć krematoria, specjalnie szkolono ich pracowników, powstawały podręczniki dyktujące co należy mówić i jak postępować przy paleniu ciała – tworzone nową obrzędowość socjalistyczną. Jest to zjawisko dobrze widoczne na przykładzie cmentarza Nowodziewiczego w Moskwie, gdzie leżą najbardziej zasłużeni radzieccy politycy, elita partyjna, naukowa i artystyczna. Na tym cmentarzu istnieją trzy kategorie pochówku – „trumna-ziemia”, najlepsza, tylko dla najbardziej zasłużonych, „urna-ziemia” – średnia klasa i „urna-kolumbarium” – najmniej ceniona. Zasłużeni rewolucjoniści (jedna z najbardziej cenionych grup) pochowani są jednak właśnie w kolumbarium, gdyż zwalczając obrzędowość religijną, chcieli osobiście szerzyć nową tradycję – krematoria (Żebrowska, s. 8–13). Palenie ciała ewidentnie zaprzeczało głównej doktrynie prawosławnej o zmartwychwstaniu. Rozpowszechniona była w ludzie praktyka zbierania od urodzenia wszystkich swoich włosów i paznokci, żeby stanąć przed Bogiem „w komplecie”, a bez kości nie było w ogóle mowy o odrodzeniu się na Sąd Ostateczny.

Dopiero po śmierci Stalina sytuacja religii w ZSRR trochę się polepszyła, ale na obrzędy kościelne władza wciąż patrzyła nieprzychylnym okiem. Obrzędy ludowe otrzymały natomiast „amnestię” od radzieckich historyków, etnografów i archeologów. Przyjęto, że Kościół prawosławny, w celu podporządkowania sobie ludzi, wykorzystywał wszelkie możliwe sposoby, w tym też przekształcał „prastare ludowe obrzędy”, które wywodziły się z czasów „czystych” od jakiejkolwiek religii. Pogaństwo z kolei było uważane za religię Słowian, którzy byli równi, prości, egalitarni i już wtedy przejawiali ciągoty w stronę socjalizmowi. Cała rzesza naukowców rzuciła się na poszukiwanie elementów socjalizmu-kunizmu u „prymitywnych” ludów ZSRR, a także w kulturze Słowian przed chrześcijaństwem – usiłowano udowodnić, że taki ustrój jest najbardziej naturalny dla ludzkości.

Po okresie odwilży partia komunistyczna znów zaczęła atakować religię. W 1971 r. została uchwalona ustawa „O zwiększeniu ateistycznego kształcenia ludności”, w której między innymi podkreślano: „Należy aktywizować działalność ateistyczną organizacji społecznych, kulturowo-oświatowych stowarzyszeń, organizacji „Wiedza”, a także prasy, telewizji, radia i kina. Trzeba zwrócić szczególną uwagę na odpowiednie przygotowanie kadry propagandystów ateizmu... Należy poświęcać więcej uwagi na tworzenie i rozpowszechnianie nowych socjalistycznych tradycji i obrzędów” (Постановление ЦК КПСС).

Uważano, że w odróżnieniu od obrzędów religijnych, obrzędy ludowe odpowiadały społecznym, demokratycznym potrzebom społeczeństwa pracującego. Były w nich, zdaniem etnografów radzieckich, odzwierciedlone charakterystyczne cechy wspólnej pracy i życia prostego ludu, jego języka i sztuki, zwyczajów, socjalnego doświadczenia (Руднев, s. 4). Nowe obrzędy socjalistyczne nie mogły powstać na pustym miejscu, musiano więc dokładnie przejrzeć ludowe obyczaje i wybrać najmniej przypominające religię, „bezpieczne” elementy. Do tego też zachęcał Lenin, pisząc: „W każdej narodowej kulturze, są, chociaż i nierozwinięte, elementy demokratycznej i socjalistycznej kultury, bo w każdym narodzie istnieje klasa pracujących i uciskanych, warunki życia której zawsze prowadzą do powstania socjalistycznej i demokratycznej ideologii... Bierzemy z każdej narodowej kultury tylko jej demokratyczne i socjalistyczne elementy, bierzemy je i bezwzględnie przeciwstawiamy burżuazyjnej kulturze, burżuazyjnemu nacjonalizmowi każdego narodu” (Ленин, s. 143).

Państwo bolszewickie od samego początku zwracało dużą uwagę na obrzędowość pogrzebową. Bolszewicy mieli też swoich poległych bohaterów, którzy powinni byli dostać miano „nieśmiertelnych”, „tych, którzy złożyli swoją ofiarę za sprawę” etc. Jak już wspominałam, została zmieniona przede wszystkim koncepcja pochówku – chowanie ciała w ziemi zmieniono na kremację. Choć było to tłumaczone rozrastaniem się miast i wzrostem liczby ludności, tak naprawdę chodziło o zaprzeczenie koncepcji życia pozagrobowego. Nowa socjalistyczna koncepcja istnienia po śmierci nie była dokładnie określona. Oficjalnie zostały uznane *pominki* ludowe (wspominki po zmarłych, Zaduszki), których np. Cerkiew nie mogła uznać, ponieważ *pominki* cerkiewne miały postać mszy żałobnych, modlitw za wszystkich zmarłych, refleksji, smutku. Ludowe przypominanie zmarłych było natomiast diametralnie inne. W *pominki* Rosjanie szli na cmentarz odwiedzić swoich zmarłych krewnych, przynosili jedzenie i alkohol, jedli i pili na grobach, zostawiając resztki dla ptaków (zwyczaj związany z ludowymi wierzeniami, według których w dni zaduszne zmarli mogą wracać na ziemię i odwiedzać swoich potomków pod postacią ptaków lub motyli). W ZSRR powstało zjawisko *pominek* publicznych

– jednym z ich elementów było np. odczytywanie Księgi Wiecznej Sławy, do której są wpisywane nazwiska i imiona zmarłych, a także podkreślane były ich zasługi dla państwa i społeczeństwa. Na *pominkach* prywatnych zalecano zapraszanie „wodzireja”, który będzie prowadził spotkanie i zachęcał krewnych i kolegów zmarłego do spokojnego wspominania bez używania napojów „wysokowych” (Руднев, s. 48–49).

Pierwszy publiczny pochówek bez obrzędowości cerkiewnej, bez krzyży nagrobnych i nie na cmentarzu (czyli w niepoświęconej ziemi) w Rosji odbył się w Pietrogradzie, na Polu Marsowym w marcu 1917 r. Pochowane zostały ofiary rozruchów ulicznych przewrotu lutowego 1917 r. (Адоньева, s. 121). Wiele z tych osób nie zostało rozpoznanych. Długo dyskutowano na temat miejsca pochówku (były nawet propozycje, żeby pogrzebać ciała przed Pałacem Zimowym na miejscu Słupa Aleksandryjskiego). W tym czasie przez prawie miesiąc zwłoki leżały bez należytych obrzędów i zabezpieczeń. Tak opisywał to zjawisko I.A. Bunin: „Widziałem Pole Marsowe, na którym dokonano jakiegoś tradycyjnego składania ofiar rewolucji, komedię pogrzebu zmarłych – jakoby dla swobody – bohaterów. Co gorsze, była to faktycznie ironia nad zmarłymi, bo byli oni pozbawieni normalnego chrześcijańskiego pogrzebu, pochowani w trumnach nie wiadomo dlaczego koloru czerwonego i nienaturalnie pogrzebani w samym centrum miasta żywych! Komedia odbyła się w sposób nieprzemyślany i obraziła skromne prochy nieznanego nikomu zmarłych patetycznymi przemowami. Całkowicie zepsuli wspaniały plac, zrobili wykopy, wsadzili do ziemi wysokie ohydne kije zawinięte w czarną tkaninę i nie wiadomo dlaczego, obudowali to miejsce płotami, tak samo jak te kije brzydkimi” (Бунин, s. 157–158).

Na początku lat dwudziestych trzeba było jednak zamienić czasowy pomnik na trwały w celu wpisania na stałe w pamięć ludzi pierwszych poległych dla rewolucji socjalistycznej. Obiekt ten faktycznie jest pierwszym tworem radzieckiej architektury. W tym samym czasie pojawiają się pierwsze koncepcje na temat nieśmiertelności bohaterów socjalistycznych. Tak np. uważał Lunaczarskij, który w ten sposób wypowiadał się na temat pomników dla poległych rewolucjonistów: „Nieśmiertelny jest poległy dla wielkiej sprawy, w ludzie będzie zawsze wiecznie ten, kto życie złożył dla ludu, pracował, walczył i zmarł dla wspólnego szczęścia. Nie znając wszystkich bohaterów, którzy podczas walki za swobodę krew swoją oddali – rodzaj ludzki czci nieznanego” (Литературное наследство, s. 82).

W późniejszych dziejach pojawiało się coraz więcej zmarłych dla socjalizmu, na których miejscach pochówku pojawiało się zjawisko palenia wiecznego ognia. Pierwszy wieczny ogień w ZSRR zapłonął na tym samym

Polu Marsowym w 1957 r. (czterdziesta rocznica rewolucji październikowej). Z tego miejsca ten sam ogień rozpoczął wędrówkę po całym kraju. Dziesięć lat później wieczny ogień został przywieziony z Leningradu do Moskwy, gdzie zapłonął przed Grobem Nieznanego Żołnierza pod ścianą Kremla. Następnym miejscem podróży ognia był cmentarz Piskariowski i Seramiowski w Leningradzie, gdzie zostały pochowane ofiary II wojny światowej, a dokładniej ludność cywilna, która zginęła podczas oblężenia Leningradu w latach 1941–1944. W taki sposób „do bohaterów Rewolucji dołączyli bohaterowie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Sztafeta wiecznego ognia symbolizuje nieśmiertelność czynów bohaterskich pokoleń walczących za zwycięstwo socjalizmu” (С.Б. Адоньева, s. 130; Калинин). W taki sposób do kategorii „świętych” socjalistycznych, do której zaliczani byli zmarli działający na rzecz rewolucji, zostały zaliczone także ofiary i polegli żołnierze wojny 1941–1945 r.

W latach dwudziestych XX w. powstawały najbardziej zadziwiające pomysły, które miały zastąpić starą obrzędowość. Wiele z tych pomysłów zostało już dawno zapomnianych, jak np. „oktiabrin”y, które miały zastąpić chrzest (rosyjskie określenie chrztu brzmi „kriestiny” – w analogii do tego stworzono „oktiabrin”y, od rosyjskiego „oktiabr” – październik), podczas których nadawano uroczyste imię i śpiewano pieśni rewolucyjne<sup>4</sup>; „wesele czerwone” czy pogrzeb świecki. W tym okresie odrzucono zwyczaj ozdabiania choinki, jako element kościelny oraz burżuazyjny, jednak choinka powróciła w drugiej połowie trzydziestych lat XX w., ponieważ nie wymyślono niczego, co mogłoby ją zastąpić. Tradycja ubierania choinki i zostawiania pod nią prezentów została przeniesiona na święto Nowego Roku, które nie miało wydźwięku religijnego. Nowa ideologia asymilowała stare obrzędy i święta kościelne, nadając im nowe znaczenia – nie była to zresztą nowa strategia – wszystkie religie światowe wchłaniały obrzędy i święta występujące wcześniej wśród nowo nawracanych ludów.

Po rozpadzie ZSRR można było obserwować próby adaptacji świąt radzieckich do nowej rzeczywistości. Te próby nie zawsze były udane – przykładem może być święto 7 listopada, które od 1918 r. było świętem Dnia Wielkiej Rewolucji Październikowej. Po rozpadzie ZSRR w 1995 r. to święto zostało ogłoszone Dniem Chwały Wojskowej, ale ta zmiana nie została przyjęta przez ludzi. W 1996 r. nazwę święta zmieniono na Dzień Zgody i Przyjaźni, a w 2004 r. święto zostało przeniesione na 4 listopada i przemianowane na Dzień Jednoś-

<sup>4</sup> Ten obrzęd został pokazany w radzieckim filmie *Psie serce* w reżyserii Władimira Bortko z 1988 r. oraz opisany przez Michaiła Bułhakowa w opowiadaniu *Złote korespondencje Fieraponta Fierapontowicza Kaporcewa*, Moskwa 1990.

ci Narodowej, który ma upamiętniać zdobycie Kremla, okupowanego przez oddziały polskie, przez wojska rosyjskich powstańców ludowych w 1612 r. Data i wydarzenie z nią związane zostały wybrane głównie dlatego, że było to najbardziej znaczące wydarzenie w historii Rosji najbliższej daty 7 listopada. Po dzień dzisiejszy dla większości Rosjan to święto jest mało zrozumiałe, ponieważ dotyczy zbyt odległych czasów. Ten wybór jest odczytywany również jako zły, dlatego że w przyszłości, przy ewentualnej zmianie polityki państwowej, święto to może stać się narzędziem antypolskiej propagandy.

Istnieje także problem z przywróceniem świąt religijnych, ponieważ tradycja ich obchodzenia zanikła w Związku Radzieckim. Znowu pomocni stają się etnolodzy, którzy udzielają wskazówek jak „tradycyjnie” mają być obchodzone wszystkie święta. Często odrzuca się doświadczenie okresu radzieckiego i nakłania się do obchodzenia świąt w taki sposób, jak robiono to przed 1917 r. W takich przypadkach może dochodzić do zupełnego załamania obrazu współczesnej kultury wszystkich ludów rosyjskich. Dlatego sądzę, że etnolodzy powinni pamiętać, iż kultura poszczególnych ludów czy narodów jest zmienna, adaptuje się do zmieniającego się świata. Nie warto więc wracać do obrzędów sprzed 1917 r., uważając, że nie zostały one skażone przez komunizm i dlatego są bardziej „prawdziwe”. W przypadku tworzenia nowych świąt warto zaś się zastanowić, czy będą one czytelne dla szerokich mas, czy będą miały znaczenie i w jaki sposób wykreowanie jakiegoś święta może zmienić współczesną kulturę mieszkańców Rosji.

### Język a polityka etniczna

Język jest jednym z kluczowych elementów tożsamości etnicznej. Zanik własnego języka oznacza często również zanik własnej odrębnej kultury i asymilację. Chciałabym teraz przytoczyć dwa przykłady manipulowania językiem w Związku Radzieckim dla osiągnięcia pewnych celów politycznych. Jak już wspomniałam, w początkowym okresie ZSRR prowadzono intensywne badania i prace nad stworzeniem pisma dla wszystkich radzieckich grup etnicznych. Lingwiści i etnografowie również zastanawiali się nad unifikacją różnych alfabetów używanych w Imperium Rosyjskim. Dla ludów rosyjskich tradycyjna była cyrylica, alfabet arabski oraz staromongolski. Oczywiście była też grupa narodów używających alfabetu łańcińskiego, ale nie była to ludność rdzennie rosyjska, która po 1917 r. w większości uzyskała niepodległość i stworzyła własne państwa. Cyrylica (graždanka) na początku lat dwudziestych XX w. kojarzyła się ze starym reżimem, przez niektórych naukowców i działaczy politycznych była uważana za alfabet zacofany, dlatego pismo dla ludów nie-

piśmiennych tworzone było na podstawie alfabetu łacińskiego. W tym okresie istniały zresztą pomysły przeniesienia zapisu języka rosyjskiego na alfabet łaciński. Nie wprowadzono natomiast żadnych zmian w zapisie dla ludów posługujących się innymi alfabetami niż cyrylica.

Lata trzydzieste XX w. okazały się destrukcyjne dla literatury ludów używających alfabetów innych niż cyrylica. Przykładem mogą tu być Buriaci, do 1917 r. posiadający bogatą literaturę, głównie sakralną, zapisywaną pionowym alfabetem staromongolskim. Po 1917 r. inteligencja buriacka zaczęła tworzyć literaturę piękną, a także naukową, używając nadal zapisu staromongolskiego. W 1931 r. cała Buriacja przeszła jednak z alfabetu staromongolskiego na łaciński. Doprowadziło to do sytuacji, w której młodsze pokolenie Buriatów zostało odłączone od literatury buriackiej powstałej przed 1931 r., co oczywiście prowadziło do pewnego zubożenia kultury buriackiej. Za podstawę literackiego języka buriackiego uznano dialekt selengijski (congolski), najbardziej zbliżony do języka Chałcha, co miało według naukowców nie pozwolić na oddalenie od cywilizacji mongolskiej zachodnich i wschodnich Buriatów. Dialekt selengijski zbyt się jednak różnił od dialektów zachodnich i wschodnich Buriatów, co doprowadziło do tego, że oficjalny język literacki nie pełnił swoich funkcji społecznych i posługiwali się nim w pełni tylko mieszkańcy Buriacji Centralnej (Чимитдоржиев 1996, s. 45).

W roku 1936 r. literacki język buriacki zostaje zmieniony z dialektu selengijskiego na wschodnio-buriacki dialekt choryjski. Zaczynał się okres czystek i represji stalinowskich i zmiana ta była podyktowana strachem władz przed sztucznie wykreowanym zagrożeniem panmongolizmu. Propagatorzy zmiany języka literackiego powoływali się na ten sam argument, co propagatorzy dialektu selengijskiego – zbyt duża bliskość do języka Chałcha, co miało łączyć Buriatów z innymi ludami mongolskimi i zwiększać niebezpieczeństwo wpływu idei panmongolizmu na Buriatów. W 1939 r. dokonano się ostateczne zniszczenie tradycji języka buriackiego, nierozzerwalnie związanego z tradycją i kulturą innych ludów mongolskich – alfabet łaciński zmieniono na alfabet rosyjski, do którego zostały dodane trzy litery oznaczające dźwięki, których brakuje w języku rosyjskim (Хабаева, s. 12). Wszystkie te zmiany były prowadzone pod okiem radzieckich etnografów i lingwistów.

Po rozpadzie ZSRR naukowcy buriaccy znów pochyłili się nad problemem literackiego języka buriackiego. Panuje przekonanie, że obecny buriacki język literacki jest językiem tylko jednego z plemion buriackich – Chori, oraz że we współczesnej Buriacji powinny być minimum dwa różne języki, należące do języków mongolskich, które obecnie są uważane za dialekty jednego języka buriackiego. Zwraca się uwagę, że Buriaci z różnych regionów swojego terenu

etnicznego posiadają tak odrębne dialekty, że aby rozumieć się nawzajem, zmuszeni są rozmawiać pomiędzy sobą po rosyjsku. Język buriacki jest drugim obok rosyjskiego językiem państwowym w Buriacji. Jest jednak rzadko używany oficjalnie, między innymi dlatego, iż jest niezrozumiały dla wielu grup Buriatów. Zdaniem wielu naukowców buriackich zajmujących się problematyką własnego języka, jest to jeden z powodów obniżenia czytelnictwa literatury w języku buriackim, a także skuteczności nauki tego języka w szkołach (Шагдаров, s. 127–131).

Drugim przykładem jest historia języka karelskiego w czasach istnienia ZSRR. Przed rewolucją październikową istniała literatura w języku karelskim zapisywana cyrylicą, chociaż nigdy nie został skodyfikowany jeden wspólny zapis. Po 1917 r. język karelski nie miał własnego systemu pisma. W 1918 r. w Karelii najważniejsze stanowiska partyjne i administracyjne obejmowali tak zwani „czerwoni Finowie” – uczestnicy rewolucji socjalistycznej w 1918 r. w Finlandii, którzy po klęsce uciekli do Karelii. Finowie uważali wówczas (nawet do dziś część naukowców z Finlandii podziela ten pogląd), że „małe” języki ugrofińskie Rosji Północnej, jak np. karelski czy wepski, są dialektami języka fińskiego. Fiński przedstawiano jako język kulturowy posiadający formę pisaną. W opozycji do niego postawiono rdzenne języki Karelii – karelski oraz wepski, przedstawiając je jako zacofane. Skutkiem takiego działania była „fonizacja” tych dwóch języków i wycofanie ich zupełnie ze sfery oficjalnej – język fiński uznano za drugi obok rosyjskiego rdzenny język ludowy mieszkańców Karelii (Клементьев, s. 197–200).

Taka sytuacja trwała do połowy trzydziestych lat XX w., kiedy Stalin w obawie o ruchy separatystyczne zmienia koncepcję polityki etnicznej. Narzucenie języka fińskiego było określane jako przejaw nacjonalizmu burżuazyjnego. Wskutek tego w 1937 r. podjęto prace nad stworzeniem literackiego języka karelskiego oraz pisma dla niego. Stworzono alfabet na podstawie cyrylicy. Proces ten trwał do 1940 r., kiedy po wojnie radziecko-fińskiej 1939–1940 Karelska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka, wchodząca w skład Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, została wyodrębniona, zmieniła status i nazwę na Karelo-Fińską Socjalistyczną Republikę Radziecką. Ta zmiana spowodowana była planami podboju i włączenia Finlandii w skład ZSRR. Wskutek tych zabiegów w 1940 r. konstytucja Karelo-Fińskiej SRR ponownie zatwierdziła jako języki państwowe tylko język rosyjski i fiński (Советы Карелии, s. 208).

Karelo-Fińska SRR w 1956 r. została z powrotem przekształcona w Karelską ASRR, ponieważ władza radziecka ostatecznie zrezygnowała z zamiarów aneksji Finlandii. Język karelski nie został jednak uznany za język urzędowy

Karelii, a prace nad tworzeniem języka literackiego i jego zapisu zostały zawieszone. Istniała pomimo wszystko potrzeba stworzenia zapisu języka karelskiego. W rozmowie z Aleksandrem Sawieljewym, piszącym po karelsku poetą z miejscowości Priaża, okazało się, że potrzeba czytania we własnym języku była na tyle silna, że w latach siedemdziesiątych XX w. zaczął on pisać wiersze w języku karelskim i zapisywać je fonetycznie po rosyjsku (badania terenowe, Rosja, Karelia, Priaża, sierpień 2010). Dopiero po rozpadzie Związku Radzieckiego lingwiści i etnolodzy z Pietrozawodska (stolicy Republiki Karelia) wrócili do kwestii stworzenia języka literackiego. Obecnie istnieje zapis tego języka na podstawie alfabetu łacińskiego, nie stworzono jednak jednego języka literackiego.

Wybór języka literackiego oraz zmiana alfabetu może stać się narzędziem manipulacji w rękach władzy. Takie działania mogą być destrukcyjne dla każdej kultury – mogą powodować jej zanik i całkowitą akulturację etnosu.

### **Ruchy narodowe jako narzędzie represji**

Począwszy od drugiej połowy XIX w. do początków XX w. nastąpił okres rozkwitu ideologii narodowych, takich jak panslawizm, pangermanizm, pan-turkizm, panmongolizm czy panfinizm. Wszystkie te ruchy oparte były na pomysle stworzenia jednego państwa, które zrzeszałoby ludy o podobnym pochodzeniu i języku. Miało to zapewnić rozwój kulturowy i cywilizacyjny wybranej grupie narodów i pokój w takim hipotetycznym państwie. Niektóre z tych koncepcji były realizowane na obszarze Imperium Rosyjskiego, a potem ZSRR. Chcę skupić się na jednej ideologii, która w 1937 r. została wykorzystana jako narzędzie represji wobec ludów mongolskich.

Po raz pierwszy określenia panmongolizm użył twórca symbolizmu rosyjskiego, poeta Władimir Sołowjow. Pod pojęciem tym rozumiał sojusz ludów Azji (należących do rasy mongolskiej) przeciwko Europejczykom i zniszczenie ich kultury. Wkrótce to hasło zostało przyjęte przez ruch niepodległościowy Mongołów, którzy dążyli do stworzenia niezależnego państwa, poprzez oddzielenie się terytorium Mongolii Zewnętrznej (obecne państwo Mongolia) i Wewnętrznej (obecnie prowincja Chin) od Chin i stworzenie państwa mongolskiego. Ludy mongolskie Rosji – przede wszystkim Buriaci, mieszkający w sąsiedztwie z Mongołami – wspierali tę działalność, ale do 1917 r. nie stawiali sobie za cel oddzielenia się od Rosji. Dopiero dojście do władzy bolszewików w 1917 r. i rozpoczęcie wojny domowej pomiędzy „czerwonymi” i „białymi” popchnęły część inteligencji buriackiej w stronę idei odłączenia Buriacji od Rosji i wejścia w skład istniejącej już wówczas niepodległej Mongolii. Idea pan-

mongolizmu oraz sami Mongołowie i Buriaci byli używani dla własnych celów przez takich znanych przywódców „białych” na obszarze Syberii Południowej jak baron Ungern oraz ataman Siemionow, dążących do odtworzenia „starego porządku” – restauracji monarchii w Rosji. Po zwycięstwie Armii Czerwonej na Zabajkalu i ustanowieniu władzy radzieckiej koncepcja panmongolizmu została ogłoszona jako kontrrewolucyjna, będąca przejawem nacjonalizmu burżuazyjnego (Жамаганова 2000, s. 157–162).

W latach trzydziestych XX w. miała miejsce destabilizacja sytuacji politycznej na Dalekim Wschodzie na skutek ekspansji japońskiej na tereny Chin północno-wschodnich. Stalin, w obawie przed użyciem ideologii panmongolizmu przez Japonię w celu stworzenia w regionie „państwa marionetkowego”, zaczyna czystki wśród inteligencji buriackiej. Od początku 1937 r. NKWD fabrykuje „sprawę organizacji A. Dorżyjewa<sup>5</sup>”, która jakoby istniała w 1929 r. i miała swoje „powstańcze filie” we wszystkich dużych dacanach (świątyniach buddyjskich). Stwierdzono, że lamowie w większości są szpiegami japońskimi – zbierali ważne dane i zajmowali się działaniem dywersyjnym w dużych fabrykach i w kołchozach. Dodatkowo w Leningradzie ujawniono Japońsko-Buriackie Centrum Kontrrewolucyjne, które według NKWD było filią „organizacji A. Dorżyjewa”. Wszyscy lamowie mieszkający w Leningradzie, ale także wielu naukowców wschodoznawców, którzy pracowali w Instytucie Wschodoznawstwa i w Leningradzkim Instytucie Wschodnim, zostali aresztowani (Историко-культурный атлас Бурятии, s. 246). Lamom „wypomniano” ich ponoć kontrrewolucyjną działalność w czasie wojny domowej w latach 1918–1922. Lamowie wraz z nacjonalistami buriackimi mieli jakoby wspierać atamana Siemieniowa i barona Ungerna i popierać hasło „Azja dla Azjatów”, rzucone przez japońskich interwentów, przystając tym samym do idei panmongolizmu. Takie podejście lamów, według sfabrykowanych danych NKWD, owocowało ich uczestnictwem wraz z kułakami w egzekucjach komunistycznych partyzantów, a także wydawaniem ich oddziałom białogwardystów (Шулунов, s. 110–117).

W Buriacji w ciągu 1937 r. i 10 miesięcy 1938 r. zostało aresztowanych 6836 osób, z których w tym samym okresie osądzono 4907 osób. 2483 osoby skazano na karę śmierci, a pozostałe 2424 otrzymały różne kary pozbawienia wolności. Dodatkowo w tym czasie organy praworządne odkryły na terenie

---

<sup>5</sup> Agwan Dorżyjew – buddyjski lama oraz działacz polityczny pochodzący z Buriacji. Pod koniec XIX w. był jednym z nauczycieli młodego XIII Dalajlamy. W późniejszym okresie wysłannik Tybetu w Rosji. Po rewolucji 1917 r. pozostał w kraju, gdzie próbował odnowić buriacki Kościół Buddyjski – lamowie mieli się zrzec bogactw i sami wytwarzać jedzenie dla siebie.

Buriacji dużą liczbę szpiegów: japońskich – 347, polskich – 74, niemieckich – 12, estońskich – 5, litewskich – 5 i po jednym szpiegu z Jugosławii, Rumunii i Bułgarii (История Бурятии, s. 63–64). Represjom zostali poddani przede wszystkim lamowie, większość z wysoko postawionych lamów została rozstrzelana, Agwan Dorżyjew w wieku 84 lat zmarł na zawał w szpitalu więziennym Ułan-Ude 29 stycznia 1938 r. (Андреев, s. 161–162), a także inteligencja buriacka i Buriaci-działacze Partii Komunistycznej.

W 1937 r. Stalin, obawiając się buntu i odłączeniu Buriacji od ZSRR, zdecydował się podzielić tereny zamieszkałe przez Buriatów, które wchodziły w skład Buriat-Mongolskiej ASRR, na pięć jednostek terytorialnych. 26 września 1937 r. uchwalono postanowienie Centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRR o podziale obwodu wschodnio-syberyjskiego na obwody irkucki i czytyjski, a także o przyłączeniu do obwodu irkuckiego *ajmaku*<sup>6</sup> olchońskiego i części bałagańskiego, a do obwodu czytyjskiego – *ajmaku* ułan-onońskiego. Ponadto na terenie obwodu irkuckiego stworzono ust'-ordyński buriat-mongolski okręg narodowy, a na terenie obwodu czytyjskiego – agijski buriat-mongolski okręg narodowy. Zarządzaniem tymi dwoma okręgami miały się zajmować władze obwodu irkuckiego i czytyjskiego (Чимитдоржиев 2001, s. 35–37). Wynikiem takiego podziału było znaczne zmniejszenie procentowe liczby Buriatów we wszystkich trzech jednostkach terytorialnych – od czasu podziału Buriaci stanowią mniejszość na swojej ziemi.

Większość z inteligencji buriackiej pod koniec lat dwudziestych i na początku trzydziestych rozumiała ideę panmongolizmu jako odrodzenie kulturowe ludów mongolskich. Niestety, w państwie totalitarnym każde pojęcia, myśl lub idea może stać się narzędziem terroru. Stalin w obawie, że nawet jeden przykład separatyzmu lub idei ponadpaństwowego połączenia pokrewnych ludów może doprowadzić do rozpadu ZSRR, prowadził politykę represji wobec wszystkich ludów ZSRR.

W Związku Radzieckim etnologia, jak inne gałęzie nauki były podporządkowane władzy. Część etnografów oraz folklorystów tworzyła koncepcje polityki etnicznej ZSRR lub świadomie w nich uczestniczyła. Warto w tym miejscu jednak wspomnieć także o represjonowanych etnografach, którzy zginęli w trzydziestych latach XX w. z powodu wygłaszania koncepcji, które nie podobały się władzom, przez obronę kultury ludów, które badali czy po prostu z powodu „złej” biografii. W 2002 i 2003 r. Instytut Etnologii i Antropologii Rosyjskiej Akademii Nauk opublikował dwutomowy zbiór biografii zapomnianych, represjonowanych etnografów radzieckich pod tytułem *Represjonowani etnografowie*. W czasie

<sup>6</sup> *Ajmak* – tradycyjna dla Mongolii i Buriacji jednostka administracyjna.

istnienia Związku Radzieckiego zarówno etnografowie, jak i inni naukowcy próbowali przystosować się do systemu politycznego, nie rezygnując jednak z własnych zainteresowań. Prawie dziesięć lat temu w prywatnej rozmowie profesor Taras Maksimowicz Michajłow, wybitny specjalista w badaniach nad szamanizmem buriackim, tak wypowiedział się na temat swojej opublikowanej w 1987 r. książki *Szamanizm buriacki: historia, struktura i funkcje społeczne*: „Owszem – w tej pracy jest dość pokaźna ilość odwołań do dzieł Lenina i innych przywódców komunistycznych. Ale w tamtym okresie wszyscy etnografowie musieli powoływać się na Lenina, bo inaczej prace nie byłyby publikowane. Ja musiałem jeszcze bardziej się postarać, ponieważ temat szamanizmu i w ogóle tematyka religijna nie były chętnie widziane przez władzę”.

Mimo zabarwienia ideologicznego, prace wielu etnografów radzieckich do dziś stanowią ważne źródła naukowe. Czytając je, należy jednak pamiętać, jak ważną rolę może odegrać etnologia w każdym państwie, nie tylko totalitarnym, ale również jak ideologia każdego państwa może oddziaływać na naukę.

## Konkluzje

Powyższy tekst jest przykładem wykorzystania etnografii/etnologii przez państwo. W przypadku państw totalitarnych i wieloetnicznych ma ono szczególne znaczenie. Zostały tu przedstawione konkretne przykłady wpływu sytuacji politycznej na etnografię/etnologię w ZSRR, a także przykłady jak władze radzieckie przy pomocy teorii etnologicznych i niektórych naukowców decydowały o losie całych grup etnicznych. Wszystkie te działania, zdaniem polityków radzieckich, miały tworzyć jedną wspólnotę obywateli ponad etnicznymi podziałami, kontrolować tę wspólnotę i zwalczać wszelkie dążenia separatystyczne. Zakres wykorzystywania różnych aspektów etnicznych w życiu politycznym ZSRR był bardzo szeroki.

Okresem, w którym etnografia/etnologia była szczególnie stosowana przez władze radzieckie, była druga połowa lat dwudziestych oraz lata trzydzieste XX w. W czasie, kiedy powstawała koncepcja nowego państwa, bardzo ważnym aspektem było tworzenie nowej „braterskiej” wspólnoty wszystkich ludów ZSRR, w której każdy miał być „człowiekiem radzieckim”. W celu utworzenia nowej świadomości istniały próby „wytłumaczenia” nowego układu politycznego w kategoriach zrozumiałych dla wybranych grup etnicznych – przykładem tego jest tworzenie folkloru „ludowego” przez naukowców, dziennikarzy etc. na temat Lenina, Stalina, władzy radzieckiej, a w niektórych przypadkach nawet ubóstwiania przywódców państwowych. Władze ZSRR podjęły również próbę odcięcia całych narodów od przedrewolucyjnej literatury, która mogła

wzbudzać poczucie tożsamości etnicznej, co z kolei prowadziłyby do działań separatystycznych – w tym celu odbyło się kilka reform języków pisanych występujących w Związku Radzieckim. Reformy te doprowadziły do sytuacji, w których młodsze pokolenia nie potrafiły przeczytać spuścizny własnej literatury etnicznej, ponieważ uczone były czytania tylko w nowym alfabecie. W latach trzydziestych XX w. ideologie etniczne były używane przez państwo jako narzędzie represji w stosunku do przedstawicieli inteligencji etnicznej, także w celu osłabiania poczucia tożsamości, przykładem może być sprawa panmongolistów – przedstawicieli rzekomo niebezpiecznego ruchu separatystycznego, zagrażającego racji stanu młodego państwa socjalistycznego. Najwięcej pracy praktycznej etnografowie radzieccy wykonali podczas tworzenia nowej obrzędowości rodzinnej i dorocznej „człowieka radzieckiego”, która bez względu na różnice etniczne i religijne istniejące przed 1917 r., miała za zadanie zespolić każdego z nowo wytworzoną wspólnotą.

Warto pamiętać, że również obecnie, w państwie demokratycznym stosuje się aspekty etniczne jako narzędzie polityki. To może być prowadzenie polityki międzynarodowej, podparte pewnymi stereotypami etnicznymi, podtrzymywanie i budowanie więzi ponadetnicznych z państwami, z którymi utrzymuje się przyjazne stosunki dyplomatyczne, czy wykorzystanie elementów etnicznych w polityce wewnątrzpaństwowej.

Etnolog powinien rozumieć głębsze znaczenie działań politycznych związanych z różnymi aspektami etnicznymi i pamiętać, do czego może doprowadzić odgórnie kontrolowana współpraca etnologii i państwa.

## LITERATURA

### I. W języku polskim:

**Bajki...**

1954 – *Bajki ludów Północy*, Warszawa.

**Imos R.**

2007 – *Wiara człowieka radzieckiego*, Kraków.

**Kula M.**

2003 – *Religiopodobny komunizm*, Kraków.

**Przebinda G.**

2002 – *Bóg na stosie*, w: „Polityka”, nr 20(2350).

**Żebrowska A.**

2002 – *Biust z harmonią orderów*, w: „Gazeta Wyborcza”, Magazyn, nr 18 (478).

**II. W języku rosyjskim:****Адоньева С.Б.**2001 – *Категория ненастоящего времени*, Санкт-Петербург.**Андреев А.И.**2004 – *Храм Будды в Северной столице*, Санкт-Петербург.**Булгаков М.**1990 – *Золотые корреспонденции Ферапонта Ферапонтовича Капорцева*, Москва.**Бунин И.А.**2000 – *Окаянные дни*, С.-Петербург.**Зощенко М.М.**1984 – *Рассказы о Ленине*, Москва.**Жамаганова Д.В.**2000 – *Некоторые аспекты влияния политического фалтора на формирование и трансформацию идеи панмонголизма // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. История. Философия. Социология. Филология. Искусство*, Улан-Удэ.**Иванова Т.В.**1986 – *Святозеро в его песнях и преданиях // Фольклористика Карелии, Петрозаводск.*– *Историко-культурный атлас Бурятии*, ред. Н.Л. Жуковская, Москва.**В.Ц. Найдаков (ред.)**1993 – *История Бурятии. Конец XIX в. – 1941 г.* Часть I, Улан-Удэ.**Б. Калинин**1986 – *Вечный огонь*, в: „Ленинградская правда”, пг 277.**Клементьев Е.И.**2003 – *Карельский язык. Языковые процессы в XIX–XX вв. // Прибалтийско-финские народы России*, Москва 2003.**Криничная Н.**1988 – *Пулькин В., Медный вершник*, Петрозаводск.**Ленин В.И.**1972 – *Социализм и религия, Собрание сочинений*, т. 12, Москва.**Литературное...**1971 – *Литературное наследство*. Т. 80: В.И. Ленин и А.В. Луначарский. Неизданная переписка, Москва.

**Михайлов Т.М.**

1994 – *Бурятский шаманизм: история, структура и социальные функции*, Новосибирск 1987.

**Тишков В.А. (ред.)**

1994 – *Народы России*, Москва.

**Постановление...**

1971 – *Постановление ЦК КПСС от 16 июля 1971 г. „Об усилении атеистического воспитания населения”*.

**Райкова И.**

1993 – *Петр I: Предания, легенды, сказки и анекдоты*, Москва.

**Руднев В.А.**

1982 – *Обряды народные и обряды церковные*, Ленинград.

**Советы...**

1993 – *Советы Карелии. 1917–1992: Документы и материалы*, Петрозаводск.

**Тишков В.А.**

2003 – *Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии*, Москва.

**Горький А.М. (ред.)**

1937 – *Творчество народов СССР*, Москва.

**Хабаева И.М.**

1996 – *Буряты и бурятский язык: сложная судьба // Мэндэ-э! Начальный курс бурятского языка*, Улан-Удэ.

**Чимитдоржиев Ш.Б.**

1996 – *Проблемы бурятского литературного языка // Современное положение бурятского народа и перспективы его развития*, Улан-Удэ.

2001 – *Бурят – монголы: история и современность*, Улан-Удэ.

**Шагдаров Л.**

2004 – *Бурятский литературный язык // Куда исчезла единая Бурят-Монголия (1937 и 1958 годы)*, Улан-Удэ.

**Шулунов Ф.М.**

1940 – *Котрреволюция и ламство // Записки ГИЯЛИ, № 2.*

